

CONTRIBUȚII LA CUNOAȘTEREA UNITĂȚILOR MILITARE DIN CASTRUL ROMAN DE LA TIBISCUM

Una din cele mai impunătoare fortificații romane de pe teritoriul Banatului este cea de la Tibiscum¹. Cercetările arheologice, descoperirile fortuite au scos la iveală un bogat material epigrafic și tegular care oferă posibilitatea studierii diferitelor aspecte ale istoriei și structurii trupelor romane staționate în castru².

Între problemele care au atras în mod deosebit atenția cercetătorilor cea mai disputată-determinată în bună parte și de descoperirea la intervale mici de timp a unui material epigrafic interesant, este aceea a unităților militare, care au format în secolele II—III e.n. garnizoana castrului de la Tibiscum. Descoperirea a patru diplome militare³, a peste 100 de inscripții și a unui număr mare de ștampile tegulare⁴ constituie un bogat material de studiu a cărui recercetare poate oferi noi date interesante privind numele și perioada când au staționat în castru diferite unități auxiliare regulate sau neregulate.

Regretatul prof. Nicolae Gostar a reușit pe baza materialului tegular și epigrafic cunoscut pînă în anul 1968 să identifice mai multe trupe auxiliare din care singure sînt doar: Cohors I Vindelicorum, Numerus Palmyrenorum Tibiscensium, Numerus Mauretanorum Tibiscensium⁵. În schimb, pentru o serie de ștampile cum ar fi: MID lectura propusă: M(auretani) I(uniores) D(aciae) din care s-ar fi format mai tîrziu Numerus Mauretanorum Tibiscensium, AIM A(la) I(uniores) M(auretani) sau a(larii) i(uniores) M(auretani) sînt greu de acceptat,

---

* Comunicare prezentată la Sesiunea „In memoria Constantini Daicoviciu“; martie 1979.

¹ Dimensiunile castrului nu sînt prea bine precizate, latura de sud fiind distrusă de cursul fluctuant al râului Timiș. Cu aproximație, dimensiunile sale ar fi: 310 × 195 m.

² B. Milleker, *Delm.*, II, 1899, p. 93: face mențiuni mai complete asupra formei castrului și a descoperirilor arheologice de pe vatra anticei așezări; G. Mateescu de la Universitatea din Cluj a efectuat primele cercetări în zona porții pretoria și în interiorul castrului la cîteva construcții nedezvelite complet. Din anul 1964, MB sub conducerea lui Marius Moga începe cercetări de anvergură pentru dezvelirea canabelor și castrului (cf. M. Moga, în *RevMuz*, II, 1965, p. 435; Idem, în *Sesiunea de comunicări științifice a muzeelor de istorie* 1964, București, 1971, p. 383—395. Din anul 1976 cercetările arheologice la Tibiscum se efectuează de un colectiv mai mare de cercetători de la MB și MC.

³ C. Daicoviciu, L. Groza, în *ActaMN*, II, 1965, p. 135—139 (= IDR, I, 8), M Petrovsky — I. I. Russu, în *Banatica*, II, 1975, p. 61—73 (= IDR, I, 9) (fragment); CIL, XVI, 107 = IDR, I, 15); în anul 1978 reluîndu-se cercetările într-o construcție, aflată pe latura de est a castrului a fost descoperit un fragment de diplomă prezentat de M. Petrovsky — V. Wollmann, la sesiunea „In memoria C. Daicoviciu“, 1979.

⁴ IDR, III/1, 128—268.

⁵ N. Gostar, în *ArhMold*, II—III, 1964, p. 299—305; Idem, în *ActaMN*, V,

înregistrările respective trebuie avute în vedere cu rezerva cuvenită. Prof. N. Gostar propunea următoarea ordine cronologică a unităților din castrul de la Tibiscum:

1) după cucerirea romană aici a fost sediul unui detașament al legiunii a II-a Flavia Felix; 2) cohors I Vindellicorum arestată în anul 157 de diploma militară (IDR, I, 15) transferată de la Arcidava (Vărădia); 3) din anul 126 diplomele militare menționează la Tibiscum *Palmireni sagittari*, unitate militară care va staționa neîntrerupt în castru pînă la părăsirea provinciei; 4) numerus Mauretanorum Tibiscensium atestat de la sfîrșitul secolului II—III.

În anul 1970, Marius Moga încerca pe baza unor noi tegule ștam-pilate descoperite în castru și în aștezarea civilă să adauge cîteva unități militare la cele pomenite mai sus ajungînd la concluzia că în secolele II—III la Tibiscum și-au avut sediul nu mai puțin de: 6 auxiliii regulate (3 *cohortes*, 3 *alae*), 2 unități neregulate-*numeri* și 4 formațiuni mai mici (*pedites*⁶).

Autorul va reveni la catalogul lapidariului Muzeului Banatului publicat împreună cu prof. I. I. Russu în anul 1974, asupra lecturii unui număr mare de ștampile considerate înainte militare cum ar fi: ARF, GTI, MASY, MID, EP, TPL, VAM, atribuite acum unor oficine particulare⁷. În anul 1974 a fost descoperită în principia castrului de la Tibiscum o inscripție închinată împăratului Marcus Aurelius de către cohors I Sagittariorum⁸, unitate identificată cu cea cunoscută la Drobeta în secolul III⁹.

Astfel, alături de celelalte trupe auxiliare devenea certă staționarea la Tibiscum și a lui cohors I Sagittariorum. Se presupune că cohorta a fost adusă de la Drobeta pentru un timp scurt pentru a efectua lucrări militare sau pentru a participa la o expediție împotriva sarmaților iazygi.

Rezultă deci, că în mod cert nu există mărturii decît pentru coh. I Sagittariorum, coh. I Vindellicorum, numerus Palmyrenorum, numerus Mauretanorum.

Pe baza materialului epigrafic cunoscut și a ultimelor cercetări arheologice vom încerca să propunem o datare mai precisă a perioadei în care diferitele trupe au staționat în castrul de la Tibiscum de asemenea modificările în structura unităților, în sistemul de recrutare și compoziția etnică.

Castrul Tibiscum a fost ridicat probabil ca o mare fortificație de pămînt între anii 102—105, în răstimpul dintre cele două războaie daco-romane.

Care sînt trupele ce au staționat în acest timp în castru este greu de precizat. Descoperirea cu mulți ani în urmă a unor ștampile LEG

1968, p. 471—477.

⁶ M. Moga, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 147: lectura multor ștampile nu poate fi acceptată și nici nu este confirmată de alte descoperiri epigrafice, astfel CIV = c(ohors) I U(biorum); AIM = a(la) I M(aurorum), etc.

⁷ M. Moga, I. I. Russu, *Lapidariul Muzeului Banatului*, Timișoara, 1974, nr. 55 și urm.

⁸ M. Moga, în *Tibiscus*, III, 1974, p. 129—131 vezi și comentariul la IDR, III/1, p. 130; C. Petcolescu, în *SCIVA*, XXVI, 1975, p. 425.

⁹ D. Benea, în *SCIVA*, XXVII, 1, 1976, p. 77—83.

III ar pleda pentru existența unui detașament al legiunii a IIII Flavia Felix în anii următori formării provinciei Dacia¹⁰. Legiunea a staționat în provincia nord-dunăreană doar câțiva ani, ștampilele unității au apărut cu precădere pe teritoriul Banatului după anul 108, cind în urma înființării Coloniei Ulpia Traiana Augusta Dacica legiunea a fost transferată în castrul de la Berzovia. Organizarea sistemului defensiv în sud-vestul Daciei s-a realizat prin contribuția directă a acestei unități. Există posibilitatea ca deja din anul 106, la Tibiscum să fie staționat trupe auxiliare, care să fi primit materialul de construcție din cărămidăriile legiunii, în teritoriul și sub jurisdicția căreia se aflau. Se cuvine însă a menționa, pentru respectarea adevărului, că în cursul cercetărilor efectuate în castru începind din anul 1964 nu s-au descoperit ștampile ale legiunii a IIII-a Flavia Felix.

Cercetările arheologice efectuate în anul 1979 în castrul Tibiscum de către arheologii Muzeului din Caransebeș au dat la iveală existența pe latura de nord și de est (respectiv în partea de nord-est a fortificației mari) a unui castru de piatră avind aproximativ dimensiunile de 110 × 100 m¹¹. La o dată ulterioară, neprecizată încă prea bine la stadiul actual al cercetărilor, urmează nivelarea acestui castru și de la colțul de nord-vest al fortificației, zidul de incintă a fost prelungit spre vest, ceea ce corespunde etapei, cind a fost ridicată fortificația mare foarte probabil pe la mijlocul secolului II e.n.

Prima unitate auxiliară regulată, cohors I Sagittariorum a fost menționată la Tibiscum de abia în ultimii ani, mai ales prin ștampile. O singură inscripție cunoscută pînă acum se datează în anul 165¹². Studierea ștampilelor acestei unități descoperite în castru și așezarea civilă a relevat două tipuri de ștampile: primul constind din literele CIS imprimare în pasta crudă iar al doilea tip de ștampilă este încadrat într-un cartuș, tabula ansa-COH I S (literele o + h în ligatură). O asemenea ștampilă a apărut în castrul de pămînt de la Zăvoi.

Cu ocazia publicării inscripției mai sus menționate M. Moga a emis ipoteza că această unitate sau un detașament al ei a fost adus de la Drobeta la Tibiscum pentru lucrări militare sau, pentru a participa la o expediție împotriva sarmaților iazygi staționind o foarte scurtă perioadă¹³. Inscriptiile lăsate de cohors I Sagittariorum la Drobeta sînt datate în veacul al III-lea sau ultimele decenii ale celui precedent. În afara inscripției de la Tibiscum nu este cunoscut un alt indiciu pentru stabilirea sediului unității în veacul al II-lea. Prezența doar a unei epigrafe cuprinzind invocația întregii unități nu trebuie să ne surprindă. La Drobeta, unde cohorta este atestată epigrafic aproape un secol nu

¹⁰ B. Milleker, *op. cit.*, p. 93; I. Glodariu, în *ActaMN*, III, 1966, p. 429—435; D. Protase, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 47—70; D. Benea, în *StComC*, III, 1978, considera posibilă o retragere a legiunii încă din anul 114 pentru a lua locul legiunii a VII-a Claudia p.f. deplasată în campania cu părții a lui Traian.

¹¹ P. Bona, R. Petrovsky, M. Petrovsky, în *ActaMN*, XVIII, 1981 (sub tipar).

¹² W. Wagner, *Dislokation*, p. 182—183; K. Kraft, *Rekrutierung*, p. 184; D. Benea, în *SCIVA*, I, XXVI, 1976, p. 77—83; L. Groza — V. Wollmann, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 166—168; O. Bozu, în *Banatica*, IV, 1977, p. 131—133.

¹³ M. Moga, în *Tibiscus*, III, 1975, p. 125—131; aceeași părere la M. Moga—I. I. Russu, *op. cit.*, nr. 1.

sînt cunoscute decît 5 inscripții, din care doar una singură cu caracter privat, funerară¹⁴.

Descoperirea unei singure ștampile pînă acum, în castrul de la Zăvoi nu poate constitui un argument îndeajuns de convingător pentru a presupune staționarea cohorței în această fortificație. În schimb, pentru castrul de la Tibiscum prezența ștampilelor atît de numeroase pledează pentru a considera prezența unității aici în cursul veacului II, pînă la transferarea la Drobeta. Stabilirea în castru putînd avea loc încă din vremea lui Traian, în preajma anului 108 cînd au loc primele ciocniri cu sarmații iazygi.

Cohors I Sagittariorum este o unitate formată din arcași sirieni, după cum indică inscripțiile funerare lăsate în această unitate în Germania. Aducerea apoi, în vremea împăratului Hadrian a arcașilor palmyreni originari din aceeași provincie și staționarea lor alături de cohors I Sagittariorum la Tibiscum atrage atenția asupra importanței deosebite pe care o deține această fortificație pentru apărarea sud-vestului Daciei opunînd sarmaților iazygi ce existau între Tisa și Dunăre aceleași unități de luptă: cu arcași excelenți și foarte buni călăreți¹⁵.

Coh. I Sagittariorum a fost transferată spre sfîrșitul secolului II, în castrul de la Drobeta. Ștampilele unității de tipul CIS sînt cunoscute și în acest castru. Locul acestei unități în castrul de la Tibiscum va fi luat de cohors I Vindelicorum.

Ridicarea de către arcași sirieni a altarului dedicat lui Marcus Aurelius din anul 165, în principia castrului mare ar putea fi pusă în legătură tocmai cu lucrările de extindere, a fortificației.

O inscripție descoperită la Micia databilă în anii 198—208 menționează între mai multe trupe concentrate în vestul Daciei în acest castru o coh S..., textul inscripției fiind în continuare distrus. Cercetătorii care s-au ocupat pînă acum de acest altar n-au acordat, credem suficientă atenție întregirii numelui unității¹⁶.

Cohors I Sagittariorum este una din puținele unități din Imperiul roman care nu-și menționează *etniconul*, element care se poate deduce doar din inscripțiile private, cu caracter funerar ce atestă o serie de elemente orientale, în speță siriene.

Prezența lui coh. I Sagittariorum sau a unei vexilații a ei la Micia, alături de alte trupe din vestul Daciei are implicații deosebite pentru istoria militară a provinciei. Se pare, că din această perioadă unitatea îi avea *deja* garnizoana la Drobeta, ceea ce ar atrage din ncu atenția asupra *apartenenței acestui teritoriu la Dacia Apulensis și nu la Dacia Malvensis*.

Cohors I Vindelicorum este atestată în castrul de la Tibiscum prin cîteva inscripții, o diplomă militară și numeroasă ștampile¹⁷. În diploma datată în anul 157 (IDR, I, 15) cohorta este menționată la Tibiscum avînd în componență efective de orientali sirieni, lucru explicabil da-

¹⁴ CIL, III, 6279, 8018 = 1583; Al Bărcăcilă, în *ArchOlt*, XIII, 1934, 71—73, p. 99—100; Idem, în *ArchOlt*, XVII, 1938, 95—96, p. 41—42. O inscripție votivă încă inedită se află în colecția muzeului.

¹⁵ D. Benea, în *Apulum*, XVIII, 1980, p. 131—139.

¹⁶ CIL, III, 1343.

¹⁷ W. Wagner, *op. cit.*, p. 196—199.

torită celor 3—4 trupe formate din diferite etnii, din garnizoana tibiscensă: vindelici palmyreni, sirieni, traco-daci, mauri etc.

În literatura de specialitate este încetățenită părerea că unitatea a avut sediul inițial în castrul de la Arcidava (Vărădia), de unde apoi la mijlocul veacului a fost transferată la Tibiscum. Această ipoteză se bazează pe descoperirea în castrul de la Arcidava a unei plăcuțe-insemn aparținând unui soldat — Iulius Martialis din cohors I Vindelicorum¹⁸. Alte inscripții sau ștampile pe cărămizi nu sînt cunoscute la Arcidava.

La Tibiscum unitatea este menționată prin cîțiva inscripții votive și funerare datate la începutul secolului III¹⁹.

Ștampilele cohortei descoperite pînă acum apar sub forma a două tipuri: primul constind doar din litere incizate în pasta crudă fără cartuș: C I V = C (cohors) I V(indelicorum)²⁰, iar al doilea tip în cartuș simplu dreptunghiular cu litera în relief de 16 mm: COH I VN. La acest al doilea tip, modul de abreviere al numelui unității este cu totul diferit, litera N alăturată inițialei *etniconului* de vindelici prezintă a doua hastă verticală mult mai înaltă, care poate să provină de la ligatură ANT asemănătoare celei care apare la cohors I Sagittariorum de la Drobeta Ant(oniniana), unde ligatura aceasta a fost mult timp considerată semnul M = millitaria²¹. Datorită imprimării defectuoase a cartușului ligatura dintre cele trei litere nu apare marcată decît prin prelungirea uneia dintre hastele verticale.

Altfel, nu se poate explica schimbarea numelui abrevierii unității militare. Ștampilele cu COH I VN sînt puține la număr față de lotul masiv cu CIV, ceea ce denotă că marcarea materialului de construcție cu o asemenea ștampilă s-a făcut doar într-o perioadă scurtă de timp. Dacă lectura propusă de noi este cea veridică, atunci avem de a face cu epitetul imperial de *Antoniniana* adăugat numelui unității în vremea lui Septimius Severus-Caracalla, fenomen mai rar întîlnit pe tegulele ștampilate ale auxiliilor din Dacia.

¹⁸ Gr. Florescu, în *Istros*, I, 1934, p. 60—72 (= IDR, III/1, nr. 110, comentariul lui I. I. Russu). Placa cu marginile rupte de formă ușor ovală se încadrează tipologic categoriei de piese datate în prima jumătate a secolului II e.n., întrucît din a doua jumătate a secolului II e.n. sînt folosite plăcuțe — însemn de formă pătrată cf. J. Oldenstein, în *BergRGK*, LVII, 1976, p. 1977.

¹⁹ D. Protase, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 68 unitatea ar fi construit castrul de la Arcidava, apoi la începutul domniei lui Hadrian ar fi fost transferată la Tibiscum; C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 77 nu exclude posibilitatea ca unitatea să fi staționat la Tibiscum din anul 106; N. Gostar, *op. cit.*, p. 426 presupunea aducerea cohortei în castrul de la Tibiscum la mijlocul secolului II (înainte de anul 157). La Tibiscum sînt cunoscute următoarele inscripții: IDR, III/1, 129, 137, 138 (Caracella și Geta), 157 și poate 163; *CIL*, II, 1343 (Micia) din anii 198—208: 12587 (neprecizat), cu o lectură revizuită a lui I. Piso, în *Studii Clasice*, XVIII, 1976.

²⁰ N. Gostar, *op. cit.*, p. 472 sqq; M. Moga, *op. cit.*, p. 140—142 propune o altă lectură pentru această ștampilă: c(ohors) I U(biorum), lectură susținută anterior și de J. Szilagyi, *Die Besatzung des Verteidigungssystems von Dazien und ihre Ziegelstempel*, în *DissPann*, II, nr. 21, Budapesta. 1946, p. 54: lectură neconfirmată de alte descoperiri iar ștampilele unității sînt coh. I UB(iorum) = D. Protase, în *Dacia*, 1962, p. 507—508.

²¹ D. Benea, în *SCIVA*, 1, XXVI, 1976, p. 80—81 (cu bibliografia).

Cohors I Vindelicorum mai apare menționată într-o inscripție de la Micia din anul 198—208 e.n. alături de alte trupe din vestul Daciei concentrate la un moment dat în acest castru pentru manevre sau poate pentru o expediție împotriva sarmaților iazygi²². Unitatea este amintită în fruntea trupelor aflate în acel moment la Tibiscum, și poate datorită faptului că era o cohors *milliaria* și prefectul ei deținea conducerea întregii acțiuni.

Mărturiile epigrafice ale unității în castrul tibiscens se datează după cum se poate observa în veacul al III-lea, poate sfârșitul celui precedent. Diploma militară descoperită în castru credem că nu constituie în acest caz un argument îndeajuns de convingător în a presupune prezența unității încă de la mijlocul veacului II întrucât posesorul acestui act sau urmașul său s-au putut stabili în așezarea civilă în perioada când și unitatea a fost transferată la Tibiscum.

La mijlocul secolului III lucrările de refacerea porții pretoria se datoresc acestei unități²³. În condițiile în care cohors I Vindelicorum este o unitate *militară* comandantul ei are și conducerea întregii garnizoane de la Tibiscum, sub jurisdicția sa aflându-se și canabele care se întindeau în imediata apropiere²⁴.

Unitatea și-a pus amprenta pe întreaga evoluție ulterioară a așezării și a castrului fiind formată din elemente provenind din vestul Imperiului și implicit romanizate, trupa a oferit cadrul în care au putut pătrunde prin transfer și avansare elemente provenind din cele două auxiliii neregulate de palmyreni și mauritani.

Numerus Palmyrenorum Tibiscensium. Conflictul cu sarmații iazygi și roxolani, care izbucnește în anul 117/118 determină pe împăratul Hadrianus să recruteze din noile teritorii cucerite de Traianus un corp de arcași palmyreni, care vor participa direct și se vor evidenția în luptele de pacificare a sarmaților de la granița de vest a Daciei. Două diplome militare de la Porolissum și Cășei (IDR/1, 5, 6) atestă acordarea cetățeniei romane unor soldați din aceste unități în anul 120. În diplome ei sînt amintiți astfel: *Palmyrenis sagittaris ex Syria*, fără a se menționa unitatea în care ei sînt organizați, fapt cu totul ieșit din comun. În anul 126, alte două diplome militare de data aceasta de la Tibiscum (IDR, I, 8, 9) menționează alte acordări ale cetățeniei romane unor soldați din corpul palmyrenilor sagittari, fără a se mai menționa provincia lor de baștină.

Pe baza locului de descoperire al celor patru diplome s-a considerat că inițial, sediul de garnizoană al acestor arcași a fost la Porolissum, de unde apoi la dată neprecizată, în orice caz înainte de anul 126 o parte a unității a fost transferată la Tibiscum²⁵. Mai nou, s-a emis ipoteza că acest corp de arcași a fost stabilit întii la Tibiscum, de unde

²² CII. III, 1334; N. Gostar, în *AnSI*, sec. III-a, tom. XIV, 1968, p. 93—102.

²³ D. Benea, în *Tibiscus*, V, 1978, p. 141—148; I. I. Russu, în *AIIA*, XVII, 1974, p. 46—58 pledează pentru transferarea unității în castrul de la Cumidava (Rîșnov) în vremea lui Severus Alexander, pe baza reinterpretării inscripției publicată de M. Macrea, în *AISC*, IV, 1941—1943 (1944), p. 234—261 = *AnnEp*, 1950, 16.

²⁴ D. Benea, *op. cit.*, p. 143—144.

²⁵ Comentariul prof. I. I. Russu, în IDR, I, la diplomele respective.

apoi o parte a trupei a fost dislocată la Porolissum²⁶. Se pare, că în anii 117/118 granița de vest a Daciei a fost afectată nu numai de sarmații iazygi, ci și de dacii liberi, în acest context prezența concomitență a arcașilor palmyreni în cele două mari centre militare Porolissum și Tibiscum este mai plauzibilă²⁷. După terminarea conflictului, unitățile au rămas în aceste fortificații. Ideea că în timpul lui Antonius Pius, arcașii palmyreni sînt organizați într-un *numerus* primind ca epitet toponimul sediului de garnizoană: Tibiscum, Porolissum, este unanim acceptată.

Prima mențiune epigrafică a unității de la Tibiscum datează din anii 159/160²⁸. Atrage atenția modul în care sînt pomeniți în diplomele militare arcași palmyreni, ca un corp de trupă neintegrat auxiliilor romane. Pînă la primele mențiuni epigrafice ale unor *numeri* formate din palmyreni există un răstimp de cîteva decenii în care aceștia nu sînt organizați ca trupe auxiliare, perioadă de timp în care nici nu avem alte informații epigrafice referitoare la organizarea lor. Răstimpul desdudul de mare de la recrutarea lor și pînă la transformarea în unități de sine stătătoare, autonome este o perioadă de adaptare la sistemul militar roman. Fenomenul nu este singular, numai în Dacia, el pare specific pentru unitățile formate din palmyreni în secolul II.

Cele mai apropiate analogii sînt cele din Numidia și Egipt pentru care două corpuri de arcași palmyreni au fost recrutate în vremea lui Antoninus Pius în anul 149/150 și respectiv 156. În Numidia se constată la fel o perioadă de timp, e adevărat mai scurtă, în care soldații arcași sînt atestați în inscripții fără a se specifica unitatea din care fac parte. La *Calceum Herculis* (El Kantara) unde era sediul palmyrenilor din Numidia a fost descoperită o inscripție care permite clarificarea acestei probleme, de fapt, înțelegerea procesului de asimilare a unei unități barbare sistemului de trupe auxiliare regulate specific armatei romane: DMS/Agrippa Themis f(i)lius Palmyra q(ui) (centurio) coh(ortis) III Thracum S(yriace), item translatus in c(ohortem) (primar) Ch(allcid)enorum iusso [i]mp(eratoris) (curam)[e]git Palmyrenorum [s]agittariorum ann(os) X militavit ann(os) [X]XIII vix(it) an(nos) LV... lib(ertus) et pro(cu)rator)²⁹.

Agrippa, fiul lui Themus, din ordinul unui împărat a exercitat comanda corpului de arcași palmyreni afectați cohortei I Chalcidenorum timp de 10 ani. Agrippa, însuși palmyrenian de origine a deținut această funcție excepțională un timp îndelungat pregătind cu menajamente organizarea în *numerus*. Calitatea sa trebuie să fi fost aceea de praepositus. La El-Kantara, *numerus* Palmyrenorum apare atestat de abia în anul 168³⁰.

²⁶ Zs. Visy, în *Acta ArhHung*, XXIX, 1977, p. 455; recent C. C. Petolescu, în *RevIst*, 2, XXXII, 1979, p. 268—269.

²⁷ D. Benea, în *Tibiscus*, V, 1978, p. 142—143; Idem, în *Apulum*, XVIII, 1980.

²⁸ IDR, III/1, 167: [D(is)] M(anibus) N[er]ses Ierhej [e(x)] N(umero) Pal (myrenorum) vixit [a]n(nos) XXV Ma[l]chus et Ier[he]us f(ratri)b(ene) m(erenti) p(osuerunt), apoi în limba palmyreniană bdml k[w]l n Ā. w... wh/[X]nt CCCCLXX/byrh tbt.

²⁹ J. Carcopino, în *Syria*, VI, 1925, p. 110—149.

³⁰ J. Marcillet — Jauberet, în *ArhVestnik*, XXVIII, 1977, p. 346 sqq.

Astfel, se conturează clar modalitatea folosită de romani pentru pregătirea palmyrenilor *sagittari* și organizarea lor după sistemul auxiliilor neregulate, comanda lor fiind incredințată unui compatriot având sau nu cetățenia romană (făcând parte poate din aristocrația băștinașă atrasă spre romanizare prin politica imperială). R. Cagnat remarca că în Egipt în fruntea acestor unități neregulate sînt detașați temporar *centuriones* din legiunea a III-a Augusta³¹.

În Dacia, atașarea palmyrenilor *sagittari* unei trupe auxiliare regulate, în cazul nostru la Tibiscum, apare posibilă și plauzibilă. Unitatea care este cea mai apropiată, atît prin arma specifică de luptă — arcul — cît și prin etnic, fiind recrutată tot din provincia Siria, este cohors I *Sagittariorum*. Poate nu este lipsit de semnificație faptul că în diplomele militare din anul 126 descoperite la Tibiscum, arcașii sînt menționați prin *Palmyrenis sagittaris* fără a aminti provincia de baștină, cum apare în cele din anul 120. Această omisiune s-ar putea datora tocmai subordonării unei unități din aceeași provincie cum e cohors I *Sagittariorum*.

Din această perioadă premergătoare organizării în *numerus* se pare că datează o inscripție ce menționează doi soldați: Antonius Marcus și Valerius Iulianus care nu-și amintesc decît originea din Palmyra, fără alte indicații³².

Din rîndurile acestor palmyreni o serie de elemente, care s-au evidențiat și au primit apoi, cetățenia de la Hadrianus și Antoninus Pius au o carieră excepțională care se ridică pînă la rangul de *centuriones*³³. Probabil unii au deținut comanda unităților de palmyreni ca *praefecti*³⁴. În acest din urmă caz ar fi vorba de elemente care au primit recent cetățenia romană provenind din rîndul aristocrației locale palmyrene, pe care Imperiul a căutat să-i atragă în mod deosebit în sfera de interese romane.

Inscripțiile descoperite pînă acum la Tibiscum dovedesc faptul că timp îndelungat în secolele II—III completarea efectivelor se face din provincia de baștină, Siria. Totuși sînt atestate epigrafic și elemente traco-dacice ca: Mucatra, Mucatralis, Mucapor³⁵. Prezența unor elemente orientale și în cohors I *Vindelicorum* denotă că, cu timpul are loc tre-

³¹ R. Cagnat, *L'armée romaine d'Afrique*, Paris, 1910, p. 210. În Egipt *palmyreni sagittari* au fost afectați lui cohors I *Augusta Praetoria Lusitanorum*; vezi și D. Benea, în *Apulum*, XVIII, 1980, p. 131—139.

³² IDR, III/1, 160.

³³ Așa se explică prezența unui palmyrenian de la Tibiscum: P. Ael. Thei-mes centurio în coh. I *Vindelicorum* (CIL, III, 12587) lectură revizuită de I. Piso, în *Studii Clasice*, XVIII, 1976.

³⁴ La Porolissum situația este asemănătoare în castru este atestată prin ștampile cohors I *Augusta Ituraeorum*, unitate recrutată tot din Siria (v. I. I. Russu, în *Actes Congres Mamaia-1974*, p. 227; O inscripție fragmentară descoperită la Sarmizegetusa menționează un *praefectus* al acestei unități originar din Palmyra, se păstrează doar gentiliciul de Aelius din numele său (C. Daicoviciu, în *Dacia*, 1, 1924, p. 251). La Palmyra a fost descoperită o inscripție în limba greacă în care este pomenit un T. Aelius... prefect al vexilației de arcași palmyreni de la Porolissum. În orașul său de baștină concetățenii îi ridică o statuie. In-scripția se datează tocmai în perioada premergătoare organizării în *numerus*, cînd corpul de arcași era afectat unei trupe auxiliare, fiind desemnat prin *vexillatio* (*AnnEp*, 1947, 170); o altă interpretare la C. C. Petolescu, *op. cit.*, p. 269.

³⁵ IDR, III/1, 163.

cerea la completarea efectivelor pentru nevoile întregii garnizoane tibiscene după care fiecare unitate primea recruți în funcție de necesități. Din cele 22 de inscripții ce atestă elemente orientale la Tibiscum în 11 cazuri dedicantii au gentilicul de Aelius (10), Aurelius (1) ca dovadă a primirii cetățeniei de la Hadrianus și Marcus Aurelius³⁶.

Un *praefectus* al unității este pomenit într-o inscripție de la Sarmisegetusa fiind și patron al Coloniei: M. Papirius Cornelianus. Cariera lui se desfășoară între anii 193—235³⁷.

Numerus Palmyrenorum Tibiscensium este unitatea care și-a avut sediul la Tibiscum în tot cursul secolelor II—III, pînă la părăsirea provinciei. Ștampilele lui apar numai în castru NPT (literele în ligatură).

Numerus Mauretanorum Tibiscensium: Unitatea este atestată în castru³⁸. Data cînd această trupă a fost adusă la Tibiscum nu se poate preciza, staționarea ei este certă de pe la sfîrșitul secolului II. Cele două inscripții funerare fragmentare ce menționează acest *numerus* sînt asemănătoare cu cele din Numidia și Mauretania prin modul de organizare a cîmpului inscripției după cum observa prof. I. I. Russu, din păcate numele soldaților nu se păstrează³⁹.

Acest corp trebuie să fi format din acei *vexillarii Africae et Mauretaniae* amintiți în diploma din 8 iulie 158 (IDR, I, 16). În inscripția de la Micia (CIL, III, 1343), este amintit și acest *numerus* printre unitățile ce închină altarul lui Septimius Severus, ceea ce pledează pentru a presupune că la începutul secolului III, unitatea se afla deja în castrul tibiscens.

Materialul epigrafic cunoscut ne-a oferit prilejul de a analiza și a stabili existența în castrul tibiscens a mai multor unități auxiliare regulate și neregulate. Între cele patru unități se pot stabili cîteva repere cronologice certe.

Coh. I Sagittariorum, este unitatea ale cărei mărturii epigrafice (la care adăugăm și ștampilele tegulare) sînt cele mai timpurii. Unitatea trebuie să fi făcut parte din armata de campanie a lui Traian, care a participat la cucerirea Daciei unde a rămas imediat după anul 102. Cu o posibilă staționare a trupei la Zăvoi, alături de alte auxiliii, trebuie pusă ștampila descoperită aici⁴⁰. *Cohors I Sagittariorum* a staționat la Tibiscum pînă la sfîrșitul secolului II, acestei unități i s-a atașat în anii 117/118, corpul arcașilor palmyreni care la mijlocul veacului II sînt organizați în *numerus Palmyrenorum*, trupă, care a staționat neîntrerupt în acest castru pînă la părăsirea provinciei.

Prezența celei de a treia unitate nu poate fi pusă în legătură decît cu castrul mare ridicat la mijlocul veacului II.

Prin construirea fortificației mari din piatră exista posibilitatea practică ca la Tibiscum să poată staționa mai multe trupe auxiliare concomitent. După cum aminteam mai sus toate mărturiile epigrafice ale

³⁶ D. Benea, în *Tibiscus*, V, 1978, p. 145—148.

³⁷ CIL, III, 90, Sarmisegetusa.

³⁸ W. Wagner, *op. cit.*, p. 209—210; CIL, III, 1149, 1294, 1343; VIII, 9368—20944; IDR, III/1, 156, 172.

³⁹ M. Moga, I. I. Russu, *op. cit.*, *passim*.

⁴⁰ O. Bozu, în *Banatica*, IV, 1977, p. 131—133.

unității (care se pot data) sînt din secolul III, de la începutul acestuia mai bine zis. Acest fapt ar pleda poate pentru o eventuală venire a unității în castru, de abia, după transferarea lui Cohors I Sagittariorum. Deocamdată, ne pare a fi singura posibilitate. Descoperirea a unei diplome militare a unității din anul 157, din care rezultă lăsarea la vatră a unui sirian, nu credem că constituie un argument îndeajuns de convingător pentru a presupune prezența unității încă din această perioadă în castru.

Numerus Mauretanorum Tibiscensium, atestată doar prin cîteva mărturii epigrafice este documentată în secolul III.

Existența în castru de la sfîrșitul secolului II a trei auxiliii: Cohors I Vindelicorum c.R., Numerus Palmyrenorum, Numerus Mauretanorum a creat o situație aparte privind completarea efectivelor acestor unități. Studiarea materialului epigrafic existent îndeosebi cel cu caracter privat denotă pătrunderea în unitatea de vindelici a unor elemente siriene, ca de altfel și a onora traco-dacice în unitatea de palmyreni. Aceasta ar pleda pentru eventuale recrutări care se fac în primul rînd în așezarea civilă, apoi în provincie, în Palmyra etc., pentru întreaga garnizoană de la Tibiscum, după care soldații sînt repartizați în funcție de necesități fiecărei unități. Deși, epigrafic nu este atestată, nu trebuie exclusă posibilitatea unor transferări din *numeri* în *cohors*, ca o formă de avansare⁴¹.

Prezența concomitentă în castrul de la Tibiscum a unui număr mare de trupe dovedește importanța acestei fortificații, singura de mari dimensiuni din centrul Banatului, care trebuia să suplinească lipsa legiunii a IIII-a Flavia felix din castrul Bersobis. Împăratul Hadrianus a intuit în vestul Daciei, necesitatea celor trei fortificații mari amplasate în punctele strategice deosebite: Tibiscum, Micia, Porolissum. Toate aceste fortificații sînt asemănătoare prin dimensiunile lor, numărul mare de trupe din garnizoană, mai ales unități de cavalerie. Între aceste castre și în fața lor o serie de mici castre au completat sistemul defensiv roman.

Castrul de la Tibiscum trebuie considerat ca un ultim avanpost puternic în fața Capitalei provinciei, împotriva barbarilor. Atacurile iazyge din 117/118, 167—180 s-au desfășurat prin această zonă.

Tibiscum trebuie privit ca un centru militar puternic, care avea un *teritoriul militar* bine precizat, sub jurisdicția sa intrau probabil unitățile aflate pe linia castrelor Lederata-Tibiscum. Modul de organizare a sistemului defensiv roman în fața castrului Tibiscum nu va putea fi elucidat decît prin cercetări arheologice de amploare efectuate în vestul Banatului. Amplasarea castrelor romane pe a doua linie defensivă, avea menirea să blocheze eventualele pătrunderi barbare la est de riul Tisa, ce forma granița naturală a provinciei în această parte. Existența pe o mare întindere, în apropierea Tisei, a mlaștinilor, a constituit primul obstacol natural pe care romanii l-au utilizat și în Dacia, ca de altfel și în alte provincii ale Imperiului.

⁴¹ D. Benea, în *Tibiscus*, V, 1978, p. 145—149.

Prezența în centrul Banatului, în castrul de la Tibiscum a unor trupe de arcași călăreți, a permis organizarea în permanență a unor detașamente mobile de cavalerie, care au supravegheat granița provinciei. De asemenea este posibil și poate cercetările arheologice o vor confirma sau infirma, că tot de la Tibiscum să fi fost dislocate detașamente pentru castrarele aflate pe linia Lederata-Bersobis-Tibiscum.

Istoria militară a sud-vestului, în secolele II—III a fost mult frământată de conflictele cu sarmații iazygi. Această populație stabilită în Cimpia dintre Tisa și Dunăre la începutul secolului I e.n. a constituit un focar permanent de pericol. Prin tratatele clientelare, subsidii sau prin forța expedițiilor militare, romanii au încercat supravegherea și „pacificarea” acestei populații. După războiul din anii 117/118, sarmații iazygi n-au mai reprezentat un pericol, nici pentru Dacia și nici pentru Pannonia Inferior, timp de o jumătate de veac.

Relațiile comerciale pe care aceștia le-au avut cu așezările din Dacia și în primul rând cu Tibiscum a constituit, datorită interesului reciproc pentru schimb (piei, animale de la sarmați, produse meșteșugărești, cereale din Dacia) un factor determinant în relațiile pașnice dintre provincia romană și barbari.

Izbucnirea războaielor marcomanice a antrenat și triburile sarmatice, care au atacat și Dacia, fiind una din ultimele populații învinse de către M. Aurelius în anul 178. Tratatul de pace încheiat cu aceștia a fost extrem de sever impunând cu deosebire restricții asupra relațiilor economice de schimb și a posibilităților ca sarmații să se poată apropia de așezările romane din provincie; controlul aspru la intrare în provincie, etc.

Se pare, că din această vreme zona, ce reprezintă sectorul corespunzător Banatului — respectiv Tisa — pînă la confluența cu Mureșul și Dunărea la vest au intrat sub controlul armatei romane, sarmații fiind supravegheați îndeaproape și prin aceasta pacificați pentru încă cîteva decenii. Ei aflîndu-se sub directul control al legatului celor trei Dacii⁴².

Intr-adevăr primele conflicte mai serioase în această zonă au loc de abia în vremea lui Maximinus Thrax (235—238), care pentru victoria asupra acestor triburi își va lua pentru prima dată în istoria Imperiului, titlul de *Sarmaticus Maximus*.

Deși au constituit prin însăși așezarea lor în Cimpia Pannoniei un pericol latent, sarmații iazygi au reprezentat în momentele de liniște și pace, un deuseu pentru produsele daco-romane. Astfel, atelierele tibiscense monopolizează piața iazygă prin mărfurile lor (mărgele, ceramică, piese de podoabă din bronz).

Acest fapt a avut o influență deosebită nu numai asupra dezvoltării economice a așezării în secolele II—III, ci mai ales la continuarea activității comerciale și meșteșugărești în secolul IV, tocmai ca urmare a solicitării produselor sale de către piața iazygă.

DOINA BENEĂ

⁴² A. Mocsy, *Pannonia and Upper Moesia. A history of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, New York, 1974, passim.

EINIGE BEBETRACHTUNGEN ÜBER DIE RÖMISCHEN EINHEITEN AUS TIBISCUM

(Zusammenfassung)

Das Militärlager Tibiscum wurde bereits während des ersten Dakerkrieges (101—102) als eine große Erdbefestigung errichtet. Welche Truppen es waren, die in der Zeit der beiden dakischen-römischen Kriege dort standen, ist schwer zu bestimmen. Vor vielen Jahren gemachte Funde von Ziegeln der *III. Legio Flavia felix* könnten für die Anwesenheit einer Abteilung dieser Legion sprechen.

Die Errichtung des Lagers von Tibiscum in Stein (110×100 m) wurde wahrscheinlich unter Kaiser Hadrian durchgeführt. Im Lager von Tibiscum sind während des 2—3. Jhs. folgende Militäreinheiten epigraphisch belegt: *Cohors I Sagittariorum*, *Cohors I Vindelicorum*, *Numerus Palmyrenorum Tibiscensium*, *Numerus Mauretanorum Tibiscensium*. *Coh. I Sagittariorum*, im Lager durch eine einzige, dem Kaiser M. Aurelius gewidmete Ehreninschrift bekannt, ist identisch mit einer um die Mitte des 1. Jhs. in Germanien belegten *Cohors I Sagittariorum* die sich aus Syriern zusammensetzte. Ziegel mit dem Stempel COH I S, CIS, wurden sowohl im Lager von Tibiscum als auch in der Umgebung, so wie im grossen Erdlager von Zăvoi gefunden. Gegen Ende des 2. Jhs., vor Septimius Severus, wurde die Einheit nach Drobeta verlegt.

Cohors I Vindelicorum ist für die Mitte des 2. Jhs. in Tibiscum epigraphisch belegt. Sie stand lange Zeit in diesem Lager, jedenfalls ist die letzte, durch Münzen um die Mitte des 3. Jhs. datierte Wiederherstellung der *porta pretoria* von ihr durchgeführt worden.

Bei seiner Rückkehr aus dem Orient, 117/118, brachte Kaiser Hadrian nach Dakien Einheiten palmyrenischer Bogenschützen mit (*Palmyrenis sagittariis ex Syria*, wie sie in Militärdiplomen genannt werden), um sie gegen die Sarmaten einzusetzen. Diese, nicht nach dem römischen Militärsystem organisierten Truppen, wurden an der Westgrenze der Provinz in die gefährdeten Zonen verteilt. Man weiß nicht, ob eine Abteilung von Anfang an nach Tibiscum gesetzt oder erst später, zwischen 124—126 dorthin verlegt wurde. In den Kämpfen zur Befriedigung der sarmatischen Jazygen dürfte der Beitrag dieser Einheiten ein besonders grosser gewesen sein, da im Jahre 120 (29. Juni) Entlassungen und Verleihung des römischen Bürgerrechts in den Diplomen erwähnt sind, was für noch nicht in regelrechte Hilfstruppen organisierte Militäreinheiten ungewöhnlich war. Zur Zeit des Antoninus Pius wurde die Einheit in einen *Numerus* umgewandelt und erhielt den Ortsnamen von Tibiscum, wo sie dauernd stationiert war, als Beinamen. Die Auffüllung des Mannschaftsstandes dieser Einheit wurde lange Zeit hindurch aus der Heimatprovinz Syrien gemacht; im 3. Jh. hingegen erschienen bereits verschiedene Elemente aus den Nachbarprovinzen.

Die letzte Einheit endlich, vorläufig nur aus Inschriften, bekannt ist die *Numerus Mauretanorum Tibiscensium*. Sie stand im Laufe des 3. Ende 2 Jhs., in Tibiscum und entstand vermutlich, aus den *vexillarii Africae et Mauretaniae*, die im Diplom vom 8. Juli 158 genannt sind.